УДК 784.4

Г.Г. Гыйлемҗанова

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МӨНӘҖӘТ ЖАНРЫН ИСЛАМ ҺӘМ ГОМУМТӨРКИ ШИГЪРИ-МУЗЫКАЛЬ ТРАДИЦИЯЛӘР КОНТЕКСТЫНДА ЧАГЫШТЫРМА ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕ ТУРЫНДА

В статье рассматриваются вопросы изучения мунаджатов как жанра традиционной музыкально-поэтической культуры татар-мусульман в контексте исламской и общетюркской культуры и необходимости сравнительного анализа этого явления в сопоставлении с жанрами и понятиями родственных культур. Эти вопросы неоднократно затрагивались в работах исследователей духовной культуры татар. На их основе выделяется ряд проблем, связанных с дальнейшим изучением явления мунаджата в татарской культуре в самых разных аспектах.

Ключевые слова: мунаджат, традиционная культура, исламская культура, общетюркская культура, сравнительный анализ.

The article deals with the issues of studying munajats as a genre of traditional musical and poetic culture of Muslim Tatars in the context of Islamic and general Turkic culture and the need for a comparative analysis of this phenomenon in comparison with genres and concepts of related cultures. These issues have been repeatedly raised in the works of researchers of the spiritual culture of the Tatars. Based on them, a number of problems are identified related to the further study of the phenomenon of munajat in Tatar culture in various aspects.

Keywords: munajat, traditional culture, Islamic culture, common Turkish culture, comparative analysis.

Гомумкешелек цивилизациясенең соңгы дистә еллардагы кискен үсеше традицион мәдәниятнең күп форма һәм жанрлары яшәешенә зур үзгәрешләр кертте. Халык иҗатының байтак элементларын югалту фонында, кайбер формаларның торгызылуы һәм үсүе парадоксаль булып тоела. Ләкин татар мәдәнияте турында сүз алып барганда, традицион культураның аерым жанрлары чыннан да яңа үсеш этабы кичерә. Соңгы дистә елларда татарлар тормышында дини жанрларга, аеруча мөнәҗәтләргә игътибар артты. Бу, беренчедән, Россиядә ислам диненең яңарышы белән бәйле булса, икенчедән, узган гасырның 90 нчы елларында башланган халыкның милли үзаңы үсү, югалган рухи кыйммәтләрне кайтару белән дә аңлатыла.

Мөнәҗәтләр халык арасында гына түгел, профессиональ сәхнәдә дә еш башкарыла башлады. Татар халкының әлеге уникаль шигъри-музыкаль жанрын бүген халыкара мәйданнарга чыгарыр вакыт житте. Шуның белән бергә татар мәдәниятендә мөнәҗәтләрнең алга таба үсеше белән бәйле проблемалар да туа тора. Алар исә әлеге беренчел рухи жанрларны ислам һәм гомумтөрки цивилизацияләре контекстында өйрәнүне, ягъни чагыштырма анализга мөрәҗәгать итүне

таләп итә. Бу тикшеренүләр, бер яктан, шигъри-музыкаль традицияләр арасындагы уртаклыкны табарга, аларның зур бер мәдәният яссылыгында яшәгәнлеген аңларга ярдәм итсә, икенче яктан, җирле татар традициясенең уникальлеген ача.

Культурологлар фикеренчә, хәзерге татар мәдәнияте, нигездә, төрки, ислам һәм Европа мәдәниятләре компонентларыннан тора. «Бүген бу категорияләр, әчтәлекләре белән төрле кебек тоелсалар да, культурологик яктан инде кабул ителгән. Тарихтан күренгәнчә, беренче икесе күп гасырлар дәвамында татарларның һәм аларның ата-бабалары мәдәниятенең асылын билгеләде» [Сайфуллина, 2021, с. 43]. Шуның белән бәйле рәвештә, татар мәдәнияте бөтен төрки һәм ислам дөньясының аерылгысыз бер өлеше булып тора.

Ислам мәдәниятендә барлыкка килеп, Идел буе мөселманнарында җирле традицияләр йогынтысында мөнәҗәт үзенчәлекле бер жанр булып формалаша һәм халык теленә *көйләп уку* дип кергән шигъри-музыкаль традиция кысаларында яшәп килә. *Көйләп уку* традициясенең таралуына, бер яктан, ислам диненең Идел буе мөселманнарына үтеп керүе йогынты ясаса, икенче яктан, аның тамырлары исламны кабул иткәнчегә кадәрге чорларга, бик тирән тарихи катламнарга барып тоташа. Бу процесслар охшаш тарихи үсеш кичергән тугандаш халыклар культурасында да үз җирле үзенчәлекләре белән үрелеп формалаша. Шулай итеп, мөнәҗәтләрне ислам һәм гомумтөрки халыкларның шигъри-музыкаль мәдәнияте кысаларында өйрәнү һәм чагыштырма анализ ясау һичшиксез урынлы һәм актуаль.

Бу мәсьәләләр татарларның рухи мәдәниятен өйрәнүче галимнәр – филологлар, әдәбиятчылар, ислам дине белгечләре, шулай ук фольклорчылар һәм этномузыкологлар хезмәтләрендә әледән-әле кузгатылып торды. Билгеле, күп гасырлар дәвамында татарлар Урта Азия, гарәп илләре халыклары белән тыгыз мәдәни элемтәләр булдырганнар. Әлеге мәкалә кысаларында татар халкының мөнәҗәтләрен чагыштырма анализ күзлегеннән өйрәнүдәге кайбер юнәлешләр генә билгеләнер. Шуларның берсен татарларның Урта гасырлар госманлы мәдәнияте белән үзара бәйләнешләре мәсьәләләре тәшкил итә[1].

Идел буе, Урал, Себер һәм Кырым мөселманнары арасында күп гасырлар дәвамында төрки-госманлы авторларының китаплары киң таралган. Шуның белән бергә гомумтөрки шигъри-музыкаль традицияләр уртаклыгы һәм үзара йогынты ясашу турында да фикер йөртергә нигез бар. Бу мәсьәлә беренчеләрдән булып Р. Исхакова-Вамба хезмәтләрендә [Исхакова-Вамба, 1978] китап уку традициясе, шул уңайдан мөнәҗәтләр дә, татар халкының ислам цивилизациясе белән бәйле дини рухлы мәдәнияте буларак өйрәнелә. Мөнәҗәтләрне ул гарәп халыклары мәдәнияте белән үзара бәйләнештә тикшерү

[1] Урта гасырлар төрки әдәбияты һәм мөнәҗәтләр темасын кузгатканда, суфичылык темасы зур бер катлам тәшкил итә. Төрле юнәлешләрне һәм традицияләрне үз эченә алган суфичылык мәсьәләләре аерым эзләнүләрне таләп итә һәм әлеге мәкалә кысаларында каралмый.

омтылышы ясый. Мөнәҗәт көйләренең ритмикасында исә XVI гасыр төрек суфие М.Чәләбинең «Мөхәммәдия»[1] көйләре белән уртаклыгын билгели. Ә «Мөхәммәдия» көйләренә, аның фараз итүенчә, үз чиратында гарәпләрнең рухани музыкасы йогынты ясаган [Исхакова-Вамба, 1997, с. 149].

М. Чәләбинең Госманлы җирлегендә язылган «Мөхәммәдия» китабы күп галимнәрнең хезмәтләрендә телгә алына. Аның дини рухлы мөнәҗәтләр белән аваздашлыгы турында Ә. Сибгатуллина да яза[2] [Сибгатуллина, 2000, б. 306]. Соңыннан «Мөхәммәдия» китабын И. Мөхәммәтов махсус татар-төрек әдәби бәйләнешлары яссылыгында тикшерә [Мөхәммәтов, 2006]. Г. Сәйфуллина «Мөхәммәдия» китабын мөселман татарларның шигъри-музыкаль мәдәнияте контекстында өйрәнә һәм аны рецитацияләүдә татарлар белән төрекләр традицияләрендә уртаклыклар булуын фаразлый [Сайфуллина, 2010, с. 154–164]. Ләкин шушы мәдәни бәйләнешлар кысаларында «Мөхәммәдия»нең татарларда һәм төрекләрдә башкарылган көйләре арасында ни дәрәҗәдә уртаклык бар – бу мәсьәлә әлегә ачык булып кала һәм киләчәктә эзләнүләр таләп итә. Шулай ук «Мөхәммәдия» китабын мөнәҗәтләр белән бәйле аспектта өйрәнү дә, безнең фикеребезчә, кызыклы нәтиҗәләргә китерер һәм татар-төрки мәдәнияте тарихының тирән катламнарына юл салыр.

Галимнәр шулай ук татар мөнәҗәтләре белән бүгенге көндә төрекләрдә киң таралган иляһилар арасында күп уртаклыклар булуын билгеләп уза. Ә. Сибгатуллина: «Татар халык иҗатындагы һәм язма әдәбиятындагы мөнәҗәтләр төрек фольклорындагы һәм әдәбиятындагы «иляһи» дигән дини эчтәлекле җырлар жанрына бик охшаш. Мөнәҗәтләр белән иляһилар арасында тышкы охшашлыклар булу белән беррәттән, уртак эчтәлекле һәм формалы әсәрләр дә күп очрый», – дип яза [Сибгатуллина, 2000, б. 320].[3]

Татар мәдәниятендәге мөнәҗәтнең табигатен, эволюциясен, гомумтөрки һәм ислам традицион мәдәниятендә тоткан урынын аңлау, аеруча шигъри-музыкаль традицияләр күзлегеннән тикшерү, бүгенге көндә бу өлкәдәге җитди проблемаларның берсе булып тора. Бу мәсьәләләрнең күп аспектлары Г. Сәйфуллина хезмәтләрендә өйрәнелә. Аның мәкаләләрендә әйтеп үтелгән проблемалар белән беррәттән, татар традицион мәдәниятендә Коръән уку һәм аның белән бәйле көйләп уку традициясе, төрле форма һәм жанрларны бердәм ислам

[1] «Мөхәммәдия» – XVI гасыр төрек суфие Мөхәммәд Чәләбинең татарлар арасында киң таралыш алган һәм көйләп башкарылган китабы.

[2] «Халык авыз иҗаты әсәрләреннән дини рухлы мөнәҗәтләрнең бер төркеме исә, безнең фикеребезчә, турыдан-туры «Мөхәммәдия» белән аваздаш. Шуңа күрә моңа кадәр онытылып килгән, төрки мирасыбызның бер бөртеге булган «Мөхәммәдия» китабына да тиешле бәһасын бирер вакыт җитте кебек, алай гына да түгел, яңа мәчет һәм мәдрәсәләр ачылган безнең заманда «Мөхәммәдияне» уку дәреслеге итеп тә кулланганда, китапка икенче яшьлеге» килүе дә бик мөмкин әле» [Сибгатуллина, 2000, б. 306].

[3] Бу һәм кайбер башка аспектлар шулай ук К. Хөснуллин [Хөснуллин, 2001] һәм М. Бакиров [Бакиров, 2018] хезмәтләрендә дә билгеләп үтелә.

сәнгате традицияләре кысаларында өйрәнү мәсьәләләре кузгатыла һәм мөнәҗәтнең татар мәдәниятендә төрле социаль-мәдәни үзгәрешләр йогытысында билгеле бер трансформация кичереп, үзенчәлекле жанр булып формалашу юлы бәян ителә. [Сайфуллина, 2017, с. 219–234].

Г. Сәйфуллина «Казан илләрендә Вәйсел-Карани» мәкаләсендә [Сайфуллина, 2007, с. 197–202] татар мәдәниятендәге көйләп уку традициясенең Урта гасырлар Төркия җирлегендәге иляһиларның күпгасырлык шигъри-музыкаль традицияләренә барып тоташуын ачыклый. Төрек һәм татар көйләрен чагыштырып, татар мәдәниятен төшенүдә яңа нәтиҗәләргә килә һәм шул ук вакытта биредә берьяклы йогынты турында гына түгел, ә бәлки үзара бәйләнешләр хакында фикер йөртү зарурлыгы мәсьәләсен куя.

Бу юнәлештәге эзләнүләрне дәвам итеп, киләчәктә Идел буе татарларының мөнәҗәтләре белән кырым татарларында киң таралган иляһилар арасында параллельләр үткәрергә мөмкин. Г. Туймованың [Туймова, 2008] кырым татарларының традицион музыкасындагы дини шигъри-музыкаль жанрлар – мәүлид һәм иляһига багышланган эзләнүләре дә әлеге тикшеренүләргә нигез бирә һәм бу күренешләрне киңрәк масштабта күзаллау өчен мөмкинлекләр ача.

Мөнәҗәтләрне гомумтөрки шигъри-музыкаль традицияләр кысаларында өйрәнү мәсъәләсенә килгәндә, биредә тагын бер әһәмиятле юнәлешне билгеләп үтәргә кирәк: бу – аларның борынгы чор эпосы белән бәйлелелеге. Китап уку традициясенең борынгы эпоска барып тоташуы турында М. Бакиров [Бакиров, 2018], М. Хөснуллин [Хөснуллин, 20001], М. Нигъмәтҗанов [Нигмедзянов, 1984], Г. Сәйфуллина [2012. с. 71–84], Н. Шәрифуллина [Шарифуллина, 2014, с. 50–52], Э. Каюмова [Каюмова, 2014, с. 288–291] һ.б. яза. Көйләп уку традициясен бу күзлектән өйрәнгәндә, галимнәр фикеренчә, Идел буенда яшәүче күрше халыклар һәм Урта Азия төрки халыкларының эпик традицияләре арасында байтак параллельләр барлыкка килә.

М. Нигъмәтҗанов мөнәҗәтләрне гомумән эпос үрнәкләре рәтенә кертә. Татар музыкаль эпосын башка халыкларның охшаш жанрлары белән чагыштырып, алар арасында һичшиксез бәйләнешләр һәм халыкара характердагы уртак стилистик үзенчәлекләр булуын әйтә. Хезмәтләрендә ул чагыштырма музыка белеме кысаларында эпик жанрларның ислам музыкаль традицияләре һәм Идел буе халыклары мәдәнияте белән тарихи, генетик багланышларын ачыклау мәсьәләләренә кагыла һәм күп кенә мөнәҗәтләрдә кайбер Идел буе халыкларының борынгы, мәҗүсилек чоры фольклор үрнәкләре белән паралельләр бар, дигән нәтиҗәгә килә. Шулай ук галим эпик көйләрнең ритмик оешмасына– «аларның иң мөһим компонентына» басым ясый. Ул мелодик-ритмик күзәнәкләрне Урта Азия халыкларының эпик мәдәнияте белән чагыштырып өйрәнү зарурлыгын күрсәтә [Нигмедзянов, 1984, с. 3–21].

М. Нигъмәтҗановның узган гасырның 80 нче елларында билгеләгән юнәлешен дәвам итеп, Э. Каюмова татар музыкаль эпосының

борынгы чорлардан башлап бүгенге көнгә кадәр формалашуы һәм үсеше концепциясен тәкъдим итә. «Тугандаш төрки һәм монгол мәдәниятләре фонында татар эпик традициясе мөселман китап сәнгате төсмерен алды»,– дип яза ул. Гасырлар дәвамында татар эпик сәнгатенең ислам мәдәнияте кысаларына күчеп, китап уку традициясе булып формалашуын билгели. Һәм чагыштырма өйрәнүгә килгәндә, татарларның музыкаль-эпик традициясендә өч төп компонентны аера: 1) борынгы төрки-монгол эпик әкиятләре, 2) гарәп-фарсы ислам сәнгате, 3) җирле җыр культурасы» [Каюмова, 2014, с. 290].

Шулай итеп, мөнәҗәт жанрын киләчәктә чагыштырма анализ күзлегеннән өйрәнү мәсьәләсендә галимнәрнең хезмәтләрендә байтак аспектлар билгеләнгән. Һәм кайсы гына юнәлешне алсак та, аны бер яссылыкта, ягъни бер фән кысаларында гына өйрәнеп бетереп булмый. Бүген төрле өлкәдәге галимнәрнең тырышлыгын берләштерү, әлеге күренешне өйрәнүгә комплекслы карау таләп ителә. Чагыштырма музыка һәм сәнгать белеме мәсьәләләрен күтәргән И. Мациевский XXI гасыр башында да бу юнәлешнең әле башлангыч этапта гына булуын әйтә. Музыканы төрле дисциплина фәннәре дәрәҗәсендә гомум художество мәдәнияте контекстында – этнос, регион, ил, дөнья күләмендә өйрәнергә өнди [Мациевский, 2014, с. 6–24]. Димәк, М. Нигъмәтҗановның 1984 елда ук «чагыштырма өйрәнү – киләчәк эше» [Нигмедзянов, 1984, с.14] дигән сүзләре әле бүген дә актуаль булып чыга.

Бүгенге көндә мөнәҗәтләрне һәм алар белән бәйле шигъри-музыкаль традицияләрне, формаларны, фәлсәфи һәм эстетик күзаллауларны тугандаш халыклар мәдәнияте белән бер яссылыкта өйрәнү һәм чагыштыру зарури. Бу эзләнүләр татар халкының традицион мәдәниятен ислам һәм төрки цивилизацияләрнең мөһим бер өлеше итеп күзаллауда, шул ук вакытта борынгы ядкярләребезнең тирән тамырларын ачыклауда тагын бер адым булачак. Татар җирлегендә үзенчәлекле бер жанр булып формалашып, күп гасырлар аша, сынаулар узып, үзгәрешләр кичереп, халык күңелендә серле вә илаһи җәүһәрләр булып сакланган мөнәҗәтләр соңгы елларда яңа бер сулыш алып яши башлады. Алдагы төрле аспектлардагы тикшеренүләр безгә мөнәҗәтләрнең бик күп серләрен ачарга, асылын аңларга һәм киләчәген күзалларга ярдәм итәр.

Әдәбият

Бакиров М.Х. Мунаджаты // Татарский фольклор: монография. Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2018. С. 326–357.

Исхакова-Вамба Р.А. О некоторых связях народной музыки казанских татар с арабской культурой. // Музыкальная фольклористика. Вып.2. М.: Советский композитор, 1978. С. 298–314.

Исхакова-Вамба Р.А. Татарское народное музыкальное творчество (Традиционный фольклор). Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. 264 с., с нотами.

Каюмова Э.Р. Истоки и эволюция музыкальной эпической традиции татар // Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов: Материалы международной конференции. Казань, 2014. С. 288–291.

Макаров Г.М. Дәрвишләрнең сөхбәтендә: бәетләр һәм мөнәҗәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 159 б.: нота б-н.

Макаров Г.М. Музыка старотатарской письменной поэзии как составная часть средневековой элитарной культуры Волго-Камского региона // Музыка. Искусство, наука, практика. 2016. № 1 (13). С. 29–40.

*Мациевский И.В.*Сравнительное искусствознание – XXI век: К введению в проблематику // Сравнительное искусствознание – XXI век. Вып. 1. СПб., 2014. С. 6–24.

Мөнәҗәтләр / төз. А.Х. Садыйкова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 64 б.

Мөхәммәтов И.Р. Татар-төрек әдәби багланышлары яссылыгында Мөхәммәд Чәләбинең «Мөхәммәдия» китабы: филол. фән. канд. ... дис. Казан, 2006. 171 б.

Нигмедзянов М.М. Татарские народные песни. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 240 с.

Садекова А.Х. Идеология ислама и татарское народное творчество: автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.09. Казань, 2001. 78 с.

Сайфуллина Г.Р. «Казан илләрендә Вәйсел-Карани» / Вайсел-Карани на казанской земле» // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2007. № 1. С. 197–202.

Сайфуллина Г.Р. Татарский мунаджат: трансформация жанра// Музыка народов мира. Проблемы изучения. Вып. 2. М., 2017. С. 219–234.

Сайфуллина Г.Р. Традиция книжного пения как источник по культуре «народного ислама» у волжских татар // Мир ислама. 2012. № 1–2 (8–9). С. 71–84.

Сайфуллина Г.Р. Актуально ли музыкальное востоковедение в Татарстане? Вопросы Нового времени // Наследие и современность: проблемы изучения, сохранения и преемственности традиций в искусстве и архитектуре. Шестые Валеевские чтения: сборник статей. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Ресурсный центр внедрения инноваций и развития традиций в сфере культуры РТ, 2021. 252 с.

Сайфуллина Г.Р. «Мухаммадия» ЯзыджоглуЧелеби в культуре татар-мусульман // Наследие ислама в музеях России: изучение, атрибуция, интерпретация. Казань: Изд-во МОиН РТ, 2010. С. 154–164.

Сибгатуллина А.Т. Татар әдәбиятында суфичылык (чыганаклар, тематика һәм жанр үзенчәлекләре): Филол. фән. д-ры ... дис. Казан, 2000. 381 б.

Софийская А.Б. Влияние османо-турецкой литературы на традиционное музыкально-поэтическое творчество татар-мусульман // Музыка. Искусство, наука, практика. 2016. № 3. С. 33–42.

Туймова Г.Р. Религиозные музыкально-поэтические жанры в традиционной музыке крымских татар: мавлид и иляхи: автореф. дис. ... канд. искусствоведения. М., 2008. 22 с.

Хөснуллин К.М. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр. Казан: Раннур, 2001. 724 б.

Шарифуллина Н.М. Мунажат как жанр в свете традиции книжного пения.// Вестник КАЗГУКИ. Казань, 2014. № 4, ч. 1. С. 50–52.

Гыйлемҗанова Гөлназ Гыйльфан кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Сәнгать белеме үзәге фәнни хезмәткәре